

ШКІЛЬНІ ГРАМАТИКИ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Стаття висвітлює епізоди, пов'язані з виходом у світ граматики української мови Ю. Шевельова, історію та мотиви їх створення в Україні, Німеччині, Канаді та США, а також подає зіставний аналіз цих граматики. Узятю до уваги науковий контекст повоєнної Німеччини, де під ту пору вийшло кілька подібних за призначенням підручників.

Ключові слова: Ю. Шевельов, Д. Кислиця, граматики української мови, лінгводидакти.

Каруник Е.Д. Школьные грамматики Юрия Шевелева. *Статья раскрывает эпизоды, связанные с выходом в свет украинских грамматик Ю. Шевелева, историю и мотивы их создания в Украине, Германии, Канаде и США, а также предлагает сравнительный анализ этих грамматик. Взято во внимание научный контекст послевоенной Германии, где в тот период вышло несколько подобных по назначению учебников.*

Ключевые слова: Ю. Шевелев, Д. Кыслиця, украинские грамматики, лингводидакты.

Karunyk K.D. School grammars written by George Y. Shevelov. *The paper sheds light on the vicissitude of the publication of Ukrainian grammar textbooks for secondary schools by George Y. Shevelov, as well as on the historical background and the motivation of their appearing in Ukraine, Germany and North America, while providing a comparative analysis of the various editions. Attention is given to the Ukrainian scholarly milieu of the after-war Germany, which produced, during that period, quite a number of textbooks similar in scope.*

Keywords: George Y. Shevelov, D. Kyslytsia, Ukrainian grammars, linguadidacticists.

Юрій Шевельов є світової слави українським філологом ХХ ст., якому належать кількасот наукових робіт, у першу чергу, з мовознавства та літературознавства. Проте в Україні майже не відомі його шкільні підручники з граматики української мови, два з яких, написані в співавторстві з Наумом Кагановичем, протягом 1934–1937 рр. видавалися стабільно. У новому словнику-довіднику «Українські лінгводидакти крізь призму часу» перелічено понад 150 авторів минувшини та сучасності, серед яких Ю. Шевельову (а Н. Кагановичу та й поготів) належного місця не знайшлося. Натомість авторки в передмові кілька разів посилаються на «Портрети українських мовознавців» Ю. Шевельова [19: 4, 6].

Тим часом бібліографію Ю. Шевельова фіксує підручник з української мови, виданий у 1947 р. в Мюнхені за редакцією проф. Ю. Шереха (Шевельова) і Д. Кислиці (1912–1993) [7: 45, 28]. Похідну від нього книжку, призначену для вивчення основ української мови в середній школі, віднаходимо в обігу української діаспори на теренах Канади, Сполучених Штатів, але вже тільки з іменем Д. Кислиці на її обкладинці [12; 13; 14; 15].

Створення кожної з граматики Ю. Шевельова супроводжується низкою не з'ясованих до пуття обставин щодо авторства та співавторства, тому дослідження історії написання кожної з цих граматики, включно з їх зіставленням та встановленням причин їх принципових відмінностей наразі й матимемо на меті.

Епізод, пов'язаний із публікацією «Граматики» 1934 року, залишив свій відбиток на біографії Ю. Шевельова, підказавши псевдонім Гр. Шевчук,

яким автор підписуватиме деякі свої статті літературознавчого та культурологічного змісту. На той час Народний комісаріат освіти мав клопіт із терміновою заміною підручника з української мови для середньої школи через те, що авторів останнього такого видання (І. Бойкова й А. Шевчука¹) заарештовано, а самий підручник вилучено з обігу [30: 20].

Укладати новий підручник доручили Наумові Кагановичу² (1903–1938) і Ю. Шевельову. Перший мав розробляти теоретичну частину, а другому дісталася функція порядкування вправ, на що вони мали лише один місяць: підручник Бойкова–Шевчука не був поганим, органи влади нічого не мали проти того, щоб залишити текст незмінним, місяць давався про людське око, щоби поставити нові імена авторів [30: 20]. Тож нові автори, принаймні задля пристойності, вдалися до малих змін у тексті. Вилученню і частковій заміні підлягали приклади з українських письменників, які під ту пору перебували під натиском влади. Текст вправ змінено Ю. Шевельовим майже докорінно, як він сам пише [30: 20]. Натомість важче сказати, яких конкретних змін зазнав теоретичний розділ (окрім, власне, прикладів). Д. Кислиця відкидає саму думку, що Н. Каганович змінив бодай дешицю теоретичного розділу в «Граматичі», визначаючи його як «номінального, так званого спів-автора», чие ім'я «втєлюєно» на підручнику поряд з іменем Ю. Шевельова [16: 266]. Він хоч і працював в одному кабінеті з Н. Кагановичем, та доступу до теоретичної частини не мав: «Я не звіряв теоретичної частини в старому й новому підручниках і не знаю, скільки і що саме там змінив Каганович. Він мав контроль над моєю частиною, я над його — ні» [25: 189]. Зрештою, «Граматика», що її впорядковано за тим само принципом, як і попередню — з двох окремих частин «Фонетики і морфології» та «Синтакси», з іменами Н. Кагановича і Ю. Шевельова видано в 1934 році та три наступні з певними мінімальними змінами речень-прикладів в останньому виданні³ [2: 3; 4; 5].

Перевидання підручника припинено з тієї ж причини, що була спіткала попередній заборонений його варіант, — арешт у 1937 році одного з авторів,

¹ Іван Бойків у 1929–1932 рр. працював в Інституті мовознавства ВУАН, брав участь у правописній конференції 1927 р., автор правописного словника чужомовних слів [19: 15]. У 1932–1933 рр. виходить підручник з української мови, укладений І. Бойковим та іншими авторами [24]. Другий автор підручника — А. Шевчук, але Ю. Шевельов упевнено пише, що співавтором граматики 1932–1933 р. був *Гр. Шевчук* [25: 188].

² Каганович Наум Аркадійович (Нухим Аронович) у 1925 р. закінчив Харківський інститут народної освіти, де згодом викладав; 1933–1934 р.— директор Харківської філії Інституту мовознавства ВУАН, із IX. 1934 по III. 1937 очолював Інститут мовознавства ВУАН; один з керівників роботи над «Українським правописом» 1933 р.; 1937 р. заарештований і засуджений до страти [10: 373].

³ При зіставленні цих видань досить легко виявити кілька письменників, із текстів яких наведено приклади й узяті речення для вправ, що їхні імена, відповідно й речення, замінено іншими, а то й геть вилучено з примірника 1937 року: І. Кулик, Л. Первомайський, П. Постишев, П. Усенко.

а саме дотогочасного «диктатора українського мовознавства» Наума Кагановича [30: 20].

У 1941 р. під час німецької окупації в Харкові міський відділ освіти мав на меті відновити роботу шкіл-семирічок, для яких насамперед потрібні були підручники (включно з граматику української мови). Отже, Ю. Шевельов знову дістає завдання укласти підручник для п'ятих-сьомих класів, але вже без жодного співавтора. «Він мав бути короткий, конспективний і збудований за схемою радянських граматик, тільки з іншим добором прикладів, іншого політичного спрямування» [25: 313]. Таку граматику Ю. Шевельов написав з урахуванням усіх окреслених принципів, та оскільки відновлення шкіл на той час і не вдалося реалізувати, то й потреби в новому підручнику вже не було.

Уже по війні (1946–1950 рр.) в Німеччині українські мовознавці один за одним почали видавати правописи і граматики української мови. Одним із перших був Петро Одарченко (1903–2006), який 1946 року випускає «Український правопис» під псевдонімом П. Оксаненко [21]. Після П. Одарченка виходять друком «Головні правила українського правопису» Ю. Шевельова (Шереха) [27], і на нього буквально за кілька днів з'являється схвальна рецензія Пантелеймона Ковалева (1898–1973) [9: 35], із-під пера якого невдовзі виходить і «ГраMATика української мови» [17]. Ю. Шевельов тим часом отримує примірник цієї граматики і прохання П. Ковалева відповісти на це рецензією [9: 35]. «ГраMATика» П. Ковалева дещо відрізняється від традиційних тодішніх підручників з української мови тим, що в одній книзі обсягом 150 сторінок у стилі і конспективній формі вміщено одразу три розділи – фонетику, морфологію, синтаксис, – але вправи на закріплення матеріалу тут відсутні. До того ж у передмові до своєї «Граматики» автор зазначає, що це видання орієнтоване як на школи, так і на загал широких мас української громадськості [17: 5], тобто, це, по суті, універсальний довідник з основ української мови. Проте згодом, до кінця 1946 року, П. Ковалів публікує також «ГраMATичні і правописні вправи. Підручник для шкіл, гімназій і самоосвіти» [18].

Цього ж року проф. В. Катран (псевдонім?) на прохання Методичної комісії при Мангаймській гімназії укладає першу частину «Граматики української мови» для старших класів гімназії та самоосвіти [11]. Виклад теоретичного матеріалу в підручнику подано детально, проте структура його дещо хибує: першій частині «Граматики» В. Катрана бракує чіткої системності. Відомості, присвячені процесам чергування і засобам «доброзвучності» автор відніс до розділу «Морфологія (Загальна частина)», а параграф «Чергування голосних» містить і чергування приголосних, і правопис чужомовних слів, і частини мови (узагальнено) [11: 14–23].

На цьому тлі Ю. Шевельов знайомиться з Д. Кислицею (Ієвлевим) (1912–1993), який під ту пору викладав курс сучасної української мови в Православній богословській академії в Мюнхені [16: 262]. Свого часу цей курс Д. Кислиця викладав у Львівському університеті під керівництвом Василя Сімовича [16: 267], який значною мірою вплинув був на наукові погля-

ди Ю. Шевельова⁴. Перш ніж виїхати до Канади, Д. Кислиця написав один розділ шкільної граматики про просте речення [16: 269], а Ю. Шевельов натомість мав ще з Харкова розробки того підручника, який так і не з'явився на світ за німецької окупації, який він імовірно вивіз за кордон разом із трьома іншими рукописами⁵. Таким чином, у липні 1947 р. у Мюнхені виходить «ГраMATика української мови. Посібник для гімназії. Частина II: Синтакса», яку впорядкували проф. Юрій Шерех і Дмитро Кислиця [28].

Швидше за все саме Д. Кислиця був ініціатором створення цієї «Граматики», бо ще з року 1930-го він почав був учителювати, і навіть деякий час працював за підручником Кагановича—Шевельова [16 : 266]. Паралельно здобуває вищу педагогічну освіту в Донецькому педагогічному інституті, який 1932 року стає філією Луганського педагогічного інституту, проте згодом у 1935 р. Д. Кислиця переїжджає до Києва, де й закінчує вищу педагогічну освіту [16: 89]. Із 1939 року Д. Кислиця вступає до аспірантури Київського педінституту, проте, склавши всі кандидатські іспити, оборонити дисертацію не встигає через війну й окупацію [16: 97].

Ця «ГраMATика» має ще одного співавтора, єдина згадка про якого міститься у фінальному пасажі передмови. «Першу частину книжки — про просте речення — опрацював Д. Кислиця, другу, дальшу, — Ю. Шерех. У складанні цієї другої частини заувагами методичного порядку і доданням деяких

⁴ У власних спогадах Ю. Шевельов констатує, що ідеї та методологія В. Сімовича, закладені ще празьким структуралізмом, лишили помітний відбиток на його, Шевельова, мовознавчих поглядах: «[...]пізніше, 1940 року, Василь Сімович розкрив мені абетку празької фонологічної школи, я не міг не піддатися чарові цього напряму, що був менше емпіричний, ніж наука Леоніда Арсенійовича, але з куди ширшим крайобразом — я не міг не піддатися цим чарам. Тому я вважаю Сімовича за мого другого вчителя, хоч формально він моїм професором не був» [25: 122]. Більше того, зі слів Ю. Шевельова можна виснувати, що В. Сімович був властиво прихильним до нього: «Не виключаю можливості, що він розглядав мене як свого наступника, тим більше, що це від нього я засвоїв основи новітньої фонології» [25: 373]. Що ж до Д. Кислиці, то йому випало викладати курс української мови під орудою В. Сімовича, який пильно контролював кожного свого викладача: як методику, так і методологію, що й позначилося на подальшій роботі Д. Кислиці [16: 169—170].

⁵ В одному з листів до О. Горбача Ю. Шевельов веде мову про кілька рукописів, привезених ним з України, зокрема тут йдеться про його розвідку «До генези називного речення», «Участь Галичини у формуванні нової української літературної мови», розпочату в 1943 році у Львові, а також запланований до видачі *курс української синтакси для університетів* [9: 32] (певно, це була робоча назва майбутньої книжки, тому Ю. Шевельов і подає її без лапок як загальну назву праці), частину з якого перформатовано на посібник для заочних студентів Українського Вільного Університету, а вже пізніше ці матеріали ввійшли до «Нарису української мови», 1951 р. [26: 255]. Не виключено, що якась частина або якісь поодинокі уривки з цього його *курсу української синтакси* в спрощеному і скороченому вигляді були використані в «Граматиці» 1947 р., але стверджувати це напевно не маємо змоги, адже окремого видання *Курсу* так і не зrealізовано, а з тих шматків, розпорошених по кількох різних книжках, теж до купи не зібрати того документу, який Ю. Шевельов називає *курсом української синтакси для університетів*.

прикладів був дуже корисний Д. С-вій, за що йому належить щира подяка» [28: 3].

Доказ того, що за скороченням Д. С-вій стоїть Дмитро Соловей, подибуємо в листі Ю. Шевельова від 25 липня 47-го року до Оксани Соловей, дочки Д. Солов'я: «[...] татові передайте, що моя синтакса, з його участю складена, друкується і скоро має вийти. Поскільки першу половину склав інший автор, не було змоги вставити татове прізвище на обкладинці, а я тільки в передмові відзначаю його співпрацю».

Д. Соловей (1888–1966) мав чималий досвід викладання української мови, незважаючи на те, що з фаху він історик. У період 1934–1941 рр. він був учителем української мови та літератури в одній із харківських шкіл, під час окупації обіймав посаду директора [1: 13]. Певно, зважаючи на цей його досвід, Ю. Шевельов звернувся до Д. Солов'я, щоби той опрацював матеріали «Граматики» і вніс поправки методичного порядку.

На відміну від підручника П. Ковалева, «Граматика» Шереха–Кислиці містить лише розділ із синтаксису. Першої частини, до складу якої мали би входити фонетика і морфологія, автори не випустили. Найперше тому, що в липні 1947 р. Д. Кислиця виїхав до Канади, а Ю. Шевельов тим часом активно займався громадською діяльністю [16: 267]. Маючи при собі рукопис першої частини, розробленої Ю. Шевельовим іще в Харкові, він і не заходжувався його випускати, ймовірно через те, що той підручник збудований був за традиційними радянськими канонами, й ця схема була для нього «безнадійно застарілою» [25: 313]. Зрештою, в обігу був підручник В. Катрана [11], який містив фонетику та морфологію і так само призначався для гімназій.

У 1949 р. у Німеччині з'являється «Граматика української мови» західняка Олександра Панейка (1891–1950), яка має три основні частини – фонетику, морфологію та синтаксис [22]. «Граматику» він складав за «Нормами української літературної мови» О. Синявського, а також на основі польських граматичних традицій [8: 130]. Офіційним рецензентом рукопису призначено було Петра Одарченка, який у своїй автобіографії зазначає: «Я писав рецензію на цей підручник (обсяг рецензії: 146 сторінок), зазначивши й виправивши кількесот різних помилок у праці О. Панейка. З усіма моїми виправками О. Панейко погодився і висловив мені подяку в своїй книжці» [20: 26]. Теоретичний матеріал «Граматики» широко розгорнутий і деталізований, з історичним коментарем до багатьох фонетичних явищ і до кожної частини мови. О. Панейко, крім того, уживає тут дещо відмінну термінологію: складносурядне речення в нього – *рівнорядно-складене* [22: 209–211], складнопідрядне натомість – *підрядно-складене* [22: 212–216], підрядні мети – *намірові* [22: 219, 224–225]; та, на відміну від Д. Кислиці, який у своїй частині про просте речення виділяє тільки *складний присудок* [28: 12–13], і в цьому терміні він отожднює складений іменний і складений дієслівний присудки, О. Панейко розрізняє ці види присудків, а відтак подає два відповідні терміни на їх позначення [22: 172–176].

Від середини 50-х років і протягом наступних п'яти десятиліть у Канаді регулярно видається «Граматика» Д. Кислиці, складена з двох книжок (частин) — «Фонетика і морфологія» та «Синтаксис». Сама ідея щодо створення першої частини належала редакторові П. Волиняку (Чечету) (1907–1969), який у Торонто в 1950 р. відновив своє видавництво «Нові дні» [23]. У власних спогадах Д. Кислиця пише: «...під час одного гостювання він намовив мене написати першу частину граматики (друга частина вийшла друком у Мюнхені ще року 1947...)» [16: 358]. Мар'ян Дальний (Горгота) (1924–2007), головний редактор «Нових днів» із 1977 по 1997 рр. підтверджує цю інформацію в статті «Дмитро Кислиця: 3 нагоди його сімдесятиліття» [6: 248].

Частина «Граматики» Д. Кислиці, присвячена синтаксису, друге видання якої побачило світ у 1963 р. в Канаді, загалом майже ідентична «Синтаксис» 1947 р. (1-ше видання відповідно), за винятком кількох речень, доданих до вправ [12: 43, 52–53, 58, 60], і деяких правил, що зазнали незначних змін: примітки з'явилися в розділах «Обставинні часові підрядні речення» [12: 53] й «Обставинні причинові підрядні речення» [12: 54–55]; додано один розділ, що розглядає «Наслідкові підрядні речення» [12: 58]; розділ, що стосується складнопідрядних речень, містить додатковий абзац із роз'ясненням різниці між сполучниками і сполучними словами [12: 47]; розділи «Відокремлені дієприкметникові звороти» [12: 72] і «Заміна відокремлених зворотів на підрядні речення і навпаки» [12: 77] містять по одному доданому реченню і поодинокі замінені приклади. Відзначимо й те, що Д. Кислиця вдався до цих змін саме в розділах про складне речення, що опрацьовані в першому виданні Ю. Шевельовим, свою ж частину він лишив недоторканою. Натомість М. Дальний зауважує, що Д. Кислиця значно змінив і зробив доступнішою цю «Граматика» [6: 248]. При уважному зіставленні обох видань — 1947 р. і 1963 р. — чітко проглядаються лише ті дрібні відмінності, які зазначено вище. Тому твердження, що Д. Кислиця змінив «Синтаксис» істотно, фактичних підстав під собою не має.

Якщо зміни настільки мізерні, чому ж тоді з цього підручника забрано ім'я ще другого автора — Ю. Шевельова? Адже, за свідченнями Д. Кислиці, вони з Ю. Шевельовим рясно листувалися, відколи перший виїхав до Канади, і час від часу бачилися [16: 270], тому видавати їхню спільну книжку під своїм іменем, не повідомивши Ю. Шевельова, Д. Кислиця не міг. Тим більше, що Ю. Шевельов мав власну граматику, написану в Харкові в 1941 р., яка містила обидві частини, але він не наважувався її видавати передовсім з тієї причини, що вона складена власне за радянською схемою. «Підручник, звичайно, не вийшов тоді [у 1941-му — К. К.], пізніше, вже в Америці, його взявся видати Дмитро Кислиця-Гевлів, і я просив зробити це під його ім'ям, що й зроблено. [...] для українських шкіл у Канаді вона [схема підручника — К. К.] здавалася модерною, або, може, вічною» [25: 313]. У передмові до «Граматики» 1963 р. відмічено, що Шевельов дав свою згоду на перевидання «Синтаксис» 1947 р. [12: 3].

Певно, саме через те, що структура «Граматики» тривалий час уважалася «модерною», перевидання її без істотних змін було досить регулярним:

щотри-п'ять років. У США вона набула розповсюдження заходами Шкільної Ради при Українському конгресовому комітеті Америки (УККА).

У передмові видавців до «Синтакси» 1972 року є деякі побажання щодо часткових змін у бік спрощення обох частин «Граматики». Видавництво й запропонувало авторів, тобто Д. Кислиці, «написати новий підручник в одній книзі, в якому були б подані в певній системі (відповідно іншій) початкові й основні відомості (елементи) граматики української мови, причому так, щоб той новий підручник, приступніший і елементарніший, міг краще підготувати молодших учнів до користування ось цим підручником» [13: 3]. Видати такий підручник планувалося до початку наступного навчального року – 1973–1974. Але його так і не було створено, тому «Граматика» Д. Кислиці в тому ж вигляді перевидавалася й надалі аж до 2002 року [14]. Вона й досі, зрештою, перебуває в списку шкільних підручників, рекомендованих Шкільною Радою [29].

Дивним залишається той факт, що протягом цього періоду не знайшлося жодного мовознавця на теренах Канади чи США, який би створив альтернативний підручник. Деякі українські школи цих країн застосовують натомість – нехай винятково – підручники, видані в Україні. Така консервативність, напевно, свідчить і про те, що Ю. Шевельов безперечно мав рацію, коли характеризував «радянську» схему власного підручника як «вічну» для діаспори – принаймні півстоліття його «Граматика» була в обігу, та й дотепер залишається актуальною певною мірою. Хіба тільки самі українські емігранти ледве чи знають, що навчаються за «Граматикою» Ю. Шевельова.

Юрій Шевельов таким чином постає впливовим лінгводидактом, граматики якого видавалися і в Україні в 30-х роках, і в Німеччині наприкінці 40-х, а також у США й Канаді. Автори інших підручників, побіжно проаналізованих у статті, так само варті уваги, тому їхні імена разом з ім'ям Ю. Шевельова повинні бути вписані в реєстр українських лінгводидактів ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусько О.А. Новітня історія Полтавщини. I пол. ХХ ст. / О.А. Білоусько, О.П. Єрмак, В.Я. Ревегук. – Полтава : Оріяна, 2005.
2. **Граматика** української мови : [Підручник для VI–VII класів середньої школи] / [упоряд. Н. Каганович і Г. Шевельов]. – Частина II : Синтакса. – Харків, 1934.
3. **Граматика** української мови : [Підручник для VI–VII класів середньої школи] / [упоряд. Н. Каганович і Г. Шевельов]. – Частина II : Синтакса. – К. : Радянська школа, 1935.
4. **Граматика** української мови : [Підручник для VI–VII класів середньої школи] / [упоряд. Н. Каганович і Г. Шевельов]. – Частина II : Синтакса. – К. : Радянська школа, 1936.
5. **Граматика** української мови : [Підручник для VI–VII класів середньої школи] / [упоряд. Н. Каганович і Г. Шевельов]. – Частина II : Синтакса. – К. : Радянська школа, 1937.
6. **Дальний М.** Вибране: Люди – події – коментарі / Мар'ян (Горгота) Дальний. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
7. **Даниленко А.** Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех) : [матеріали до бібліографії] / А. Даниленко, Е. Соловей, Л. Чабан. – Нью-Йорк, 1998.
8. **Енциклопедія** українознавства. – Т. 5. – Львів, 1996.
9. **Життя** – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956–1996) / [редкол. : А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.
10. **Інституту** мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75,

1930–2005 : Матеріали до історії / [редкол. : В.Г. Складенко (відп. ред.) та ін.]. — К. : Довіра, 2005. 11. **Катран В.** Граматика української мови / В. Катран. — Ч. 1 : Фонетика і морфологія. — Мангайм, 1946. 12. **Кислиця Д.** Граматика української мови / Дмитро Кислиця. — Ч. 2 : Синтаксис. — [2-ге вид.]. — Торонто : Нові дні, 1963. 13. **Кислиця Д.** Граматика української мови / Дмитро Кислиця. — Ч. 2 : Синтаксис. — [3-тє вид.]. — Торонто : Нові дні, 1972. 14. **Кислиця Д.** Граматика української мови / Дмитро Кислиця. — Ч. 1 (фонетика і морфологія). — Нью-Йорк, 2002. 15. **Кислиця Д.** Граматика української мови / Дмитро Кислиця. — Ч. 1 : Фонетика і морфологія. — Торонто : Нові дні, 1965. 16. **Кислиця Д.** Світе ясний. Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині / Дмитро Кислиця. — Оттава : Нові дні, 1987. 17. **Ковалів П.** Граматика української мови / П. Ковалів. — Мюнхен, 1946. 18. **Ковалів П.** Граматичні і правописні вправи / П. Ковалів. — Мюнхен : Рідна школа, 1946. 19. **Кочан І.** Українські лінгводидакти крізь призму часу : [Словник-довідник] / І. Кочан, Н. Захлюпана. — Львів : ПАІС, 2009. 20. **Одарченко П.** Бібліографія / Петро Одарченко. — Торонто, 1983. 21. **Оксаненко П.** Український правопис / П. Оксаненко. — Авгсбург, 1946. 22. **Панейко О.** Граматика української мови : [Підручник для середніх шкіл і для самоосвіти] / Олександр Панейко. — Авгсбург, 1949. 23. **Петро Волиняк / Персоналії / Проект «Українці в світі»** [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.ukrainians-world.org.ua/peoples/fc5d11ff0ea08a76/ 24. **Українська мова** : [Підручник для семирічної політехнічної школи : VII рік навчання] / [упоряд. І. Бойків, А. Шевчук, О. Радченкова, П. Логвин]. — Х. : Радянська Школа, 1932. 25. **Шевельов Ю.В.** Я — мене — мені... (і доокруги) : [спогади] / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Т. 1 : В Україні. — Харків ; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» ; Вид-во М.П. Коць, 2001. 26. **Шевельов Ю.В.** Я — мене — мені... (і доокруги) : [спогади] / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Т. 2 : В Європі. — Харків ; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» ; Вид-во М.П. Коць, 2001. 27. **Шерех Ю.** Головні правила українського правопису / Юрій Шерех. — Мюнхен, 1946. 28. **Шерех Ю.** Граматика української мови : [Посібник для гімназії] / Ю. Шерех, Д. Кислиця. — Частина II : Синтаксис. — Мюнхен : Українська трибуна, 1947. 29. **Шкільна рада / Шкільні підручники рекомендовані Шкільною Радою / Мова. Література** [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.ridnashkola.org/booklist.html. 30. **Юрій Шерех (1941–1956)** : (Матеріали для біографії) // Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології : [Три томи] / [упоряд. і приміт. Р.М. Корогодського]. — Т. 1. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 19–41.